

Albert Savine i la poesia catalana de la Renaixença. Una visió panoràmica

Pere QUER

Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya
pquer@uvic.cat

Résumé : Albert Savine a été une figure clé du passage du XIXe au XXe siècle pour les relations des écrivains catalans en France. Par ses différentes facettes de critique, de traducteur et d'éditeur, qu'il a exercées tout au long de sa vie, il a fait connaître la littérature catalane en France et son activité, considérée dans son ensemble, est un exemple important de transfert culturel. L'article passe en revue la figure d'Albert Savine en tant que critique, traducteur et éditeur de la littérature catalane. Enfin, on analyse la réception de l'étude sur la renaissance de la poésie catalane, publiée par Savine dans la préface de sa traduction française en prose de *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer (1884).

Abstract: Albert Savine was a key figure in the transition from the nineteenth to the twentieth century for the relations of Catalan writers in France. Through his different facets as critic, translator and editor, which he exercised throughout his life, he made Catalan literature known in France, and his activity, considered as a whole, is an important example of cultural transfer. The article reviews the figure of Albert Savine as a critic, translator and editor of Catalan literature. Finally, the reception of the study on the revival of Catalan poetry, published by Savine in the preface of his French prose translation of Jacint Verdaguer's *L'Atlàntida* (1884), is analysed.

Mots-clés : Littérature catalane, «Renaixença», histoire des traductions, transfert culturel, hispanisme, histoire des maisons d'édition, Albert Savine, Jacint Verdaguer, Narcís Oller, Josep Yxart, Joan Sardà.

Keywords: Catalan literature, «Renaixença», history of translations, cultural transfer, hispanism, history of publishing houses, Albert Savine, Jacint Verdaguer, Narcís Oller, Josep Yxart, Joan Sardà.

Albert Savine no és un desconegut. Tot i així, una visió de conjunt de la seva activitat com a crític, traductor i editor ens pot oferir una idea més completa de la importància de la seva figura en el tombant dels segles XIX al XX. En el present article dibuixarem un perfil del personatge i repassarem la fortuna del seu estudi sobre la poesia de la Renaixença.

Esbós biogràfic

La de Savine no és pas una vida plàcida, tot i que inicialment tingué aquest caire¹. Havia nascut el 1859 a Aiguës-mortes (Gard), a la Petite Camarga, prop de Nîmes, fill

¹ Diversos treballs han narrat la vida de Savine. És imprescindible la tesi de LEROY-BRUNEAU, Christine. *Albert Savine et l'Espagne*. Tesi Doctoral Université Paris-Sorbonne, Paris IV, 1978 i l'estudi de GUTIÉRREZ, Esteban. «Albert Savine y su obra». Dins SAVINE, Albert. *Le naturalisme en Espagne*. El

d'un funcionari d'Hisenda. Segueix l'ensenyament secundari a Montpeller i després es matricula a la Facultat de Dret de la mateixa ciutat, però la seva vocació eren les lletres i de ben jove, el 1876, als disset anys, comença a publicar col·laboracions en revistes i es desinteressa dels estudis de lleis.

El 1878 descobreix el Felibritge i la cultura catalana i comença a interessar-se pels temes hispànics. El 1879, amb vint anys, comença a traduir *L'Atlàntida*, de Jacint Verdaguer, i estableix contacte epistolar amb diverses personalitats de la península, iniciant així diverses relacions que mantindrà després durant molts anys. Segons explica Joan Sardà, Savine havia après castellà amb Joan-Baptista Cós i Duran, que vivia a Montpeller. Cós era un advocat carlí exiliat, originari de Cervera. Aquest mestre és el que li va introduir el coneixement del català, segons Sardà molt rudimentàriament².

Entre 1880 i 1886, eclosiona l'activitat de Savine com a hispanista. La seva capacitat d'encetar relacions i cartejar-se amb gran quantitat d'autors, unida a una mentalitat molt propositiva el farà estar en mil projectes i treballar incansablement: escriu, tradueix, crea, dirigeix publicacions... El 1880 s'estableix a París procedent del migjorn. Hi arriba amb 21 anys acabat de casar amb Marie-Angèle Lucie Coste, filla d'una família rica amb propietats a Cuba. En arribar-hi reprèn els estudis de dret alhora que funda i dirigeix a Ais de Provença (Aix-en-Provence) una revista, *Le Midi Littéraire* (1881), i a la mateixa ciutat inicia i dirigeix una col·lecció de llibres anomenada Grande Bibliothèque Provençale per a l'editorial de F. Guitton-Talamel³.

El 1882 deixa els estudis de dret per entrar com a lector a la casa editorial Giraud. Aquesta casa esdevindria la seva base d'operacions i hi restà vinculat durant almenys 15 anys. Al cap de poc d'entrar-hi Savine, el 1883, l'editor Giraud acumulava molts problemes econòmics. Savine aporta diners al negoci i se'n fa soci. L'editorial Giraud esdevé La Nouvelle Librairie Parisienne Giraud et Cie. El 1886 comprarà l'empresa editorial de Giraud, la situació de la qual havia continuat empitjorant, i la transforma en l'editorial Albert Savine, ja amb el nostre home com a únic propietari.

Com a editor, Savine es dedicà sobretot a publicar traduccions a través d'una col·lecció anomenada Les Romans Étrangers Modernes i més endavant d'una altra anomenada Bibliothèque Cosmopolite, però uns anys més tard es decantà cap a la publicació d'obres polèmiques i de denúncia d'escàndols polítics i financers, i inicià també una altra col·lecció anomenada Bibliothèque Antisémitique. La seva gestió al capdavant de l'empresa editorial fou desastrosa, ja que no pogué contrarestar els deutes anteriors i a més en contragué de nous amb diversos fracassos editorials i amb els plets i les multes que li van comportar algunes de les seves publicacions.

Aquesta seva tendència als temes escandalosos fa sortir el Savine més malcarat, més esquerp i comença també a tenir nombrosos problemes amb les persones del seu entorn i amb els seus amics. Entre 1888 i 1898 viu ja separat de la seva muller, que ha marxat a viure a Marsella, s'enemista amb els amics i es llança a una sèrie d'operacions desesperades per obtenir diners o per fer triomfar els seus llibres, que aviat li reporten una gran fama de persona deshonest i deslleial. El 1896 la seva muller demana –i obté– la

naturalismo en España. Ed. bilingüe, traducción, introducción, notas y apéndices de Esteban Gutiérrez Díaz-Bernardo. Vigo: Academia del Hispanismo, 2009, p. 63-93. També és molt útil el treball de BENSOUSSAN, Mathilde. «Els camins d'Albert Savine, amic i traductor de Narcís Oller». *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XI (1985), p. 243-257.

² SARDÀ, Joan. «Mr. Albert Savine». *La Il·lustració catalana*, 105 (29 de febrer de 1884), p. 51-54. Segons Sardà fou el mateix Savine qui anà ampliant els seus coneixements de català amb obres de Víctor Balaguer en versió acarada catalana i castellana.

³ El número de novembre de 1881 de la revista *Polybiblion* dona notícia, signada per «T. de L.», de l'inici de la col·lecció esmentada i presenta Albert Savine com un col·laborador de la revista del qual ja han publicat alguns comentaris interessants.

separació de béns, amb la qual cosa Savine queda ja sense recursos definitivament. Finalment, el gener de 1897 l'empresa editora fa fallida i entre 1897 i primers de 1898, Savine ven el seu fons editorial a l'editor Pierre-Victor Stock⁴.

Després de la traumàtica desaparició de l'editorial, Savine visqué a París fins que va morir, el 1927. Carregat de deutes, fou acollit primer a casa de la seva mare i després en un pis llogat pel seu fill, on sobrevivia fent articles de crítica literària i traduccions de novel·les, moltes d'elles per a la Bibliothèque Cosmopolite, que ara publicava Stock. Continuà mantenint la relació epistolar amb alguns dels escriptors catalans i espanyols amb qui havia fet amistat.

Savine i la literatura catalana

L'interès de Savine per la literatura catalana començà després d'haver assistit a les Festes Llatines de Montpeller el maig de 1878⁵. Després d'aquelles festes, estableix fortes relacions amb l'entorn del Felibritge i descobreix les literatures catalana i castellana. Aquell mateix any ja va contactar amb Verdaguier i li va manifestar la seva intenció de traduir *L'Atlàntida*.

Sens dubte va ser la revista *Polybiblion* la via de coneixement que Savine trobà per conèixer la literatura catalana i podríem considerar Théodore-Joseph Boudet, comte de Puymaigre —el director de la publicació, eminent crític, estudiós i hispanista— el seu guia inicial. Entre 1878 i 1879 la revista publicà diverses notes referents a novetats catalanes i Savine començà contactes amb els escriptors ressenyats, principalment Jacint Verdaguier i Narcís Oller. El desembre de 1878 una nota de Puymaigre a la revista anunciava l'aparició de la traducció de *L'Atlàntida* feta en prosa castellana per Melcior de Palau. Després de reiterar, com ja havia fet altres vegades⁶, la gran vàlua del poema verdaguierà, transcriví la carta de Mistral on elogia vivament Verdaguier i acaba afegint-hi això: «Nous n'avons rien à ajouter à de pareils éloges, si ce n'est qu'aujourd'hui, grâce à la traduction castillane dont elle est accompagnée, l'oeuvre de Verdaguier est devenue accessible à beaucoup plus de lecteurs, en attendant qu'une traduction française la popularise encore davantage»⁷. El repte llançat devia ser impossible d'evitar per a Savine.

L'octubre de 1879 Savine escriu a Verdaguier demanant-li autorització per traduir *L'Atlàntida*. Li explica que acaba de llegir-la i que vol parlar de publicar-la amb Alphonse Lemerre, l'editor de *Les Isclo d'Or* de Mistral. El març de 1879 Puymaigre assenyala un altre autor català que promet i al cap de molt poc Savine ja li escriu també interessant-se per la seva obra i proposant-li de traduir-ne un dels contes; es tracta de Narcís Oller⁸.

⁴ Important editor parisenc. Stock havia fundat la seva editorial el 1885. Deixà unes riques memòries en tres volums: *Mémoire d'un éditeur* (1935).

⁵ Les Fêtes Latines havien tingut inici el 1874 i es van estendre durant gairebé dues dècades. Explica quin context històric i polític-ideològic les movia Nicolas BERJOAN. «L'idée latine du Félibrige : Enjeux, boires et déboires d'une politique étrangère régionaliste (1870-1890)». *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 42 (2011), p. 121-136. Darrera la «idée latine» hi ha un veritable programa polític, que neix a redós de la idea del Felibritge, com a reacció després de la desfeta de la Guerra Franco Prussiana (1870-1871). La connexió catalana s'establí amb Albert de Quintana i Combis i altres escriptors, que tingueren presència en aquelles festes.

⁶ TORRENT i FÀBREGAS, Joan. «Projecció de *L'Atlàntida* més enllà dels Països Catalans». *Anuari Verdaguier*, 7 (1992), p. 205-219.

⁷ BOUDET. T.J. «La Atlantida». *Polybiblion: revue bibliographique universelle*, XXIII, Série 2 Tome 8, (desembre 1878), p. 508-509.

⁸ «M. Narcís Oller y Morages [sic], sous le titre de Croquis del natural (Croquis d'après nature), a aussi fait paraître quatre nouvelles où l'intérêt n'est peut-être pas très vif, mais l'on trouve du sentiment et des observations fines». BOUDET. T.J. «Publications catalanes» [secció]. *Polybiblion: revue bibliographique universelle*, XXV, Série 2 Tome 9 (març 1879), p. 212.

Per il·lustrar aquesta etapa és interessant la nota que publicà el setembre de 1879 *La Renaixensa* i que actua com a carta de presentació de Savine en el món literari català:

Hem rebut una carta molt interessant per al catalanisme literari de Mr. A. Savine. Dit il·lustrat escriptor francès, que ha consagrat bona part de sa activitat intel·lectual a la traducció d'obres catalanes, nos anuncia avui son propòsit de traduir algunes de les obres d'imaginació, en prosa, de nostres escriptors i creiem que té ja en son poder llibres dels senyors Oller, Pons, Riera i Vilanova.

Lo Sr. Savine finalisa sa carta amb lo següent pàrrafo, que volem que coneguen nostres subscriptors: «Crec, senyor, que això pot contribuir a estendre el coneixement de vostra literatura nacional i em tindrè per feliç si puc ajudar a l'èxit del catalanisme. Aquesta és ma aspiració com a provençal i com a amic d'Espanya».

Actualment dit escriptor està publicant en *La Mosaïque* uns articles sobre *Costums catalanes* escrits amb vera coneixença de nostra terra.

Rebi el distingit publicista nostra més coral felicitació i estiga convençut de que tan gran com és lo seu amor per nostre país és lo d'aquest per la França, a la que benauradament nos veiem units per medi de la terra provençal, nostra pàtria d'ahir i encara d'avui seguint les lleis del cor⁹.

Des de 1880, Savine comença una feina sistemàtica d'establir relacions amb autors i crítics de l'àrea hispànica, de vegades amb la proposta de ressenyar o traduir obra seva. Per al català, a més de Verdaguier i Oller, estableix relació amb Sardà, Yxart, Mestres... Per al castellà, amb Juan Valera, amb Marcelino Menéndez Pelayo, amb José M. de Pereda, a qui demana per traduir les *Escenas Montañesas*, i amb Emilia Pardo Bazán. En els seus intercanvis epistolars s'interessa per la història i per la cultura de l'àrea occitana, catalana, castellana i portuguesa, en uns anys frenètics d'activitat intel·lectual. No hem d'oblidar que a banda d'escriure els articles i fer les traduccions, entre 1880 i 1882 funda i dirigeix una revista i una col·lecció històrica –efímeres, això sí!– i a més de tot això llegeix originals per a Giraud. La xarxa de relacions que teixirà en aquests anys la mantindrà al llarg de la seva vida.

El 1884 marca una fita en la trajectòria de Savine. Malgrat que ja havia anat apareixent prèviament en diferents lliuraments a la revista *Le Midi littéraire*¹⁰, la primera setmana de gener la casa Léopold Cerf edita en format llibre la seva traducció de *L'Atlàntida*, de Jacint Verdaguier, a la qual hi va afegir un pròleg que contenia un estudi sobre *La Renaissance de la poésie catalane*. Això consolidà la seva figura com a traductor però sobretot com a crític i estudiós de la literatura catalana. El 1885 publicà *El naturalismo en España*, un altre important text, on estudia Pereda, Galdós i Pardo Bazán en relació als plantejaments naturalistes¹¹.

Tant Clarín¹² com Sardà coincideixen a distingir Savine del conjunt de crítics francesos que parlen de les qüestions espanyoles o catalanes perquè, diuen, ell sí que llegeix les obres; creuen que fins i tot en sap més que no pas la majoria dels autòctons. Diu Sardà:

Mr. Savine coneix los noms de tots nosaltres, y no content de conèixer-los ell vol fer-los conèixer als numerosos lectors de les importants revistes i periòdics en què

⁹ *La Renaixensa*. Any 09, tom 2, 9 (15/09/1879), p. 48.

¹⁰ Entre el 6 d'octubre de 1881 i el 27 d'abril de 1882. CAMPS, Núria. *La recepció de Verdaguier a França: traductors i traduccions*. Tesis doctoral (UVic-UCC), 2013, <http://hdl.handle.net/10854/2599> [Consulta: 04/12/2021].

¹¹ GUTIÉRREZ, Esteban. *Op. cit.*

¹² ALAS, Leopoldo (Clarín). «España en Francia». Dins *Mezclilla*. Madrid: Fernando Fé, 1889, p. 321-323 (Cf. LEROY-BRUNEAU, Christine. *Op. cit.*, p. 345 nota 1).

col·labora: la *Revue Lyonnaise*, *Le Contemporain*, *Le Polybiblion*, *Le Foyer*, *Le Midi littéraire*, la *Revue du Samedi*... [...] Sosté contínua correspondència literària amb una porció de gent d'Espanya, fent de ses cartes veritables articles de crítica íntima i familiar, tan curiosos i nutrits d'idees i coneixements com los que escriu per al públic. [...] un *parisien* que sap més de català i de literatura catalana que molts dels mateixos nats i criats a Catalunya¹³.

A més de l'estudi sobre el Renaixement de la poesia a Catalunya que acompanyava la traducció de *L'Atlàntida*, entre 1880 i 1885 Savine publica en revistes prou variades tot un seguit d'articles que després recollirà en un volum titulat *Les étapes d'un naturaliste* (1885). Hi agrupava 25 peces redactades al llarg dels deu anys anteriors: deu són articles de crítica literària sobre literatura francesa del moment; quatre tracten sobre autors i obres també coetanis de la literatura provençal; quatre més tracten sobre literatura espanyola també coetània; dos tracten sobre literatura catalana, coetània i anterior («La poésie et le roman en Catalogne» i «Le recteur de Vallfogona»); dos parlen sobre qüestions d'actualitat cultural; dos són els seus articles més primerencs, dues peces de creació amb records i descripcions paisatgístiques; i un parla sobre literatura anglesa o, millor, sobre l'aparició d'una obra d'A. Filon que tracta d'història de la literatura anglesa¹⁴.

Veient com la majoria dels articles del recull són de crítica literària, no és estrany que en el pròleg a aquesta obra, Savine es reivindicui com un crític més que com un escriptor. A final d'aquest 1885 publica una traducció de la novel·la *La Papallona*, de Narcís Oller, que representa una altra important fita perquè aconsegueix editar-la amb un prefaci d'Émile Zola. Aquest fet causà un gran impacte a Catalunya i significà un impuls decisiu per a la carrera de Narcís Oller com a escriptor.

Malgrat que en etapes posteriors de la seva vida va minvar la intensitat amb què es dedicà a l'hispanisme, Savine continuà sempre atent a allò que feia referència a les cultures hispàniques. Pel que fa a Catalunya, la seva figura fou vista, en general, com la d'una persona sensible a la cultura catalana i tingué un cert reconeixement per la seva activitat difusora dels escriptors catalans a França. N'és un bon exemple el fet que, al final de la seva vida, quan Savine estava arruïnat i malalt, les reclamacions aparegudes a la premsa francesa demanant ajuda per a Savine es reproduïren a Barcelona. *La Veue de Catalunya*, el 15 d'octubre de 1925, a la secció «De París estant», signada Zenon (Alfons Maseras), incloïa una nota amb el títol «Per Albert Savine». En aquesta nota, Maseras traduïa la que havia aparegut a *Comoedia* quatre dies abans i hi afegia les consideracions següents:

Georges-Michel fa una crida en favor de Savine i alguns diaris s'hi associen, com *Comoedia*. El que no diu Georges-Michel és que per obra d'Albert Savine fou coneguda, a França, entre 1880 i 1890, la literatura catalana. Si no anem errats, fou ell l'editor de *L'Atlàntida* i del *Canigó* i el traductor i editor a l'ensens d'algunes obres de Narcís Oller, com *La Papallona* i *L'Escanyapobres*. Aquesta crida de Georges-Michel, doncs, hauria de tocar un xic el cor dels catalans. La nostra ajuda no hauria de mancar a aquest treballador que es preocupà, un dia, de les nostres valors literàries i que pregonà pel món l'existència d'una llengua reconquerida que donava excel·lents fruits. Mancarà a Albert Savine l'òbol, per petit que sigui, dels catalans, que tant li deuen? Volem creure que no. Als diaris francesos s'obriran subscripcions per millorar la situació de

¹³ SARDÀ, Joan. *Op. cit.*, p. 51.

¹⁴ FILON, Auguste. *Histoire de la littérature anglaise depuis ses origines jusqu'à nos jours*. París: Hachette, 1883.

l'infadigable obrer de la ploma i és d'esperar que tindrem la satisfacció de llegir-hi el nom d'algun català generós o, si més no, agraït¹⁵.

Cal dir que, també a Barcelona, tres setmanes després la revista satírica *El Borinot* es feia igualment ressò de la situació de Savine però parlava només de la seva activitat com a editor i traductor al francès d'obres d'autors anglesos de primera fila. Ni una paraula de la seva relació amb la literatura catalana. És clar que hi ha una intenció satírica de la nota, pels comentaris afegits sobre la situació a França i pel títol, «Del balconet estant», en clara al·lusió al títol de la secció de *La Veü de Catalunya*. Tanmateix, no deixa de sorprendre que ometin la seva connexió amb Catalunya, més quan els redactors d'*El Borinot* estaven prou relacionats amb aquell diari. La nota diu així:

Del balconet estant. A França, entre moltes altres qüestions que es debaten (per exemple: l'alegria financiera, la gran gesta de Damasc, les llengües "regionals" a les escoles, etc.), una n'hi ha que afecta singularment la gent de lletres, i és la trista condició dels escriptors. Un diari de París narra el calvari d'un literat francès que fa uns mesos que rau a un llit d'hospital, sense ni un franc: tal com avui estan els francs, ja és dir! És Albert Savine. Malaurat Albert Savine, digne de millor sort. Fou el primer a traduir Tolstoi i Wilde al francès. Fou animador d'autors que tingueren llarga fama i ventura, com Paul Adam. Fou un esperit inquiet. Generós i ardit, es feu editor d'escriptors joves, perdé els diners. Es féu escriptor; traduí autors anglesos: per cada volum cobrava tres-cents francs! A aquest preu en féu 34. Tancat tot el dia dins la Biblioteca nacional de París, amb un sol mos durant tota una jornada molts cops, publicà 67 volums de traduccions de Kipling, Wells, Mark Twain, Conan Doyle, Stevenson, Jacobs. Fa tres mesos, baixant d'un metropolità caigüé i es fracturà greument la cuixa. I als 67 anys, després d'haver publicat 180 volums, el pobre Albert Savine no té un modest passament, un modest estatge, ni una casa barata, a París; a París, on un negre de jazz-band cobra un gratat de cents francs per vetlla. Ja ho deia el senyor Esteve: Lletres? Misèria!¹⁶.

El traductor

Albert Savine fou un traductor prolífic. Uns quants anys després de la seva mort, Paul Lombard dona per a Savine la xifra de 196 traduccions¹⁷. Una xifra molt destacable, que inclou les traduccions catalanes més conegudes, de Verdaguer i d'Oller, *L'Atlàntida*, *La Papallona*, *L'Escanyapobres*, *La bufetada*, però també moltes obres del castellà i,

¹⁵ *La Veü de Catalunya*, 15/10/1925 Ed. matí, p. 7. El dia 11 de juliol de 1925, Albert Savine, de 67 anys, patí una caiguda en voler baixar d'un vagó en marxa del Metro de París i es va trencar el fèmur, segons informen *Le matin* (11/07/1925) p. 5 i *Paris-soir*, 645 (12/07/1925). Va ser portat a l'hospital Bichat i ingressat. Sembla que a l'octubre continuava hospitalitzat per aquest accident perquè Michel Georges-Michel va publicar un article parlant de la seva trista situació, de salut i econòmica, i reclamant ajut per a Savine i això va produir que se'n fessin ressò *Comoedia*, 4677 (11/10/1925), p. 5 i *La liberté*, 22446 (13/10/1925), p. 1-2.

¹⁶ *El Borinot*, 102 (05/11/1925), p. 2.

¹⁷ LOMBARD, Paul. «Autour de Drumont». *L'homme libre*, 5468 (13/07/1931) p. 1-2. Lombard era crític de teatre i literatura en aquesta capçalera (fundada el 1913 amb Georges Clemenceau com a redactor en cap) i, segons LAGET, Thierry. *Proust, prix Goncourt. Une émeute littéraire*. París: Gallimard, 2019, p. 251, hi actuava també amb el pseudònim Louis Méritan. L'article parla de Savine, tot i que el títol només anomena Édouard Drumont. De fet, el 6 de juny del mateix any, Lucien Peyrin havia publicat al mateix diari una nota queixant-se que Bernanos al seu llibre *La Grande peur des bien-pensants*, dedicat a Drumont, havia oblidat, per ignorància o per ingratitud, la part que corresponia a Albert Savine en l'activitat intel·lectual d'aquella època. Llavors Peyrin reporta una anècdota que il·lustra la relació personal de Drumont amb Savine, treta, segons diu, del número de *Les Hommes du jour* dedicat a Drumont (1908). Paul Lombard, doncs, que es declara amic personal del fill de Savine, unes quantes setmanes més tard de la queixa de Peyrin escriu el seu article per fer justícia i contribuir a reparar l'esmentat oblit.

sobretot, de l'anglès, llengua de la qual va traduir-ne d'autors com Conan-Doyle, Kipling, Stevenson, Wilde, H.G. Wells, Mark Twain, etc., a més d'algunes d'autors nòrdics com Ibsen¹⁸.

Cal dir que la major part de les traduccions Savine les va fer a l'etapa final de la vida, després d'haver perdut la seva editorial, quan es veié obligat a produir molt per poder pagar els deutes que arrossegava. Moltes d'aquelles versions van aparèixer a la Bibliothèque Cosmopolite que ell havia iniciat, però llavors ja sota el segell de l'editorial Stock.

Quan trobava problemes de traducció, Savine s'adreçava habitualment als autors per preguntar-los quina solució els semblava millor o per preguntar-los el sentit de les paraules concretes¹⁹. Un mitjà gens amable amb Narcís Oller, com era *El Diluvio*, vessava crítiques ferotges sobre l'escriptor amb motiu de l'aparició de la traducció de *La Papallona* amb la carta-pròleg de Zola, però reconeixia la vàlua del trasllat de Savine.

Acerca de la traducción, no podemos menos de felicitar á Mr. Savine por lo airoso que ha salido de la prueba á que le han sometido las indiscreciones lingüísticas de la novela: Dios le pague el servicio que más de dos veces nos ha hecho ayudándonos á comprender vocablos que quizá nunca han significado nada²⁰.

Tot i que no es tracta d'una revista literària, coincidia amb aquesta valoració *L'Esquella de la Torratxa*, queixant-se que la literatura catalana no tenia ressò a Espanya i, en canvi sí que en tenia a França i deia de la traducció de *La Papallona*: «La traducció del Sr. Savine és esmeradíssima i feta, lo que es diu a consciència»²¹.

En poesia, Savine actuava igualment demanant el parer als autors (ja ho hem explicat per al cas de Verdaguer) i intentava sempre publicar al costat el text original perquè els lectors poguessin accedir-hi. Així ho feu amb *L'Atlàntida* i amb moltes traduccions de les que publicà en els seus estudis. El costum de consultar els autors, doncs, és constant, si més no per als catalans i castellans. En el cas de Verdaguer, minuciosament estudiat per Núria Camps, la correspondència és molt seguida i les preguntes són molt freqüents²².

¹⁸ WILFERT, Blaise. «Cosmopolis et l'Homme invisible». *Actes de la recherche en sciences sociales: Traductions: les échanges littéraires internationaux*, 144 (septembre 2002) p. 33-46 recull quins són els principals noms que importen obres europees cap al francès, entre els quals Savine, i analitza la seva acció traductora.

¹⁹ LEROY-BRUNEAU, Christine. *Op. cit.*, p. 408-426 repassa la correspondència de Savine amb Narcís Oller i ens n'ofereix alguns exemples. Un de molt clar és el del títol de *L'Escanyapobres*, per al qual ofereix a Oller dues possibilitats: la creació d'un neologisme, «L'Étrangle-pauvres», o bé l'ús d'una paraula intercanviable, «Le Rapiat». Oller li respon que no coneix el concepte 'rapiat' i que no pot jutjar si té la mateixa presència en francès col·loquial i familiar com la que aquesta expressió té en català. Si fos així, li diu, ja li sembla bé. Savine titula la novel·la «Le Rapiat». La traducció d'aquesta mateixa novel·la al castellà per Altamira va sortir, a desgrat d'Oller, amb el títol *El Esgaña-pobres* i això va ser un gran inconvenient per a la seva difusió ja que el públic no entenia aquella paraula i no se sentia cridat a llegir la novel·la. Algunes vegades Oller felicita Savine per algunes formulacions que troba molt ben resoltes. Per exemple, frases com «Aviat està dit, que un és boig!», Savine proposa «C'est aller vite en besogne que de déclarer qu'un homme est fou!» o per traduir l'expressió «el calen de seguit», Savine proposà «Ils le jaugèrent sur l'heure (ou sur le champ)». Oller li respon que no sap què és 'jauger' però que si vol dir més o menys 'flairer', ja ho troba correcte. Savine tanca la qüestió contestant que, efectivament, 'jauger' és fer una valoració, una estimació aproximada.

²⁰ *El Diluvio*, 346 (12/12/1885), p. 12.

²¹ *L'Esquella de la Torratxa*, 361 (12/12/1885), p. 3.

²² Qui més ha estudiat les traduccions de Verdaguer al francès és Núria Camps a la seva ja esmentada tesi. CAMPS, Núria. *La recepció de Verdaguer a França*. *Op. cit.* [Consulta: 04/12/2021] i CAMPS, Núria. «La littérature catalane en France: le cas de Jacint Verdaguer». Dins ARNOUX-FARNOUX, Lucile, Yves CHEVREL, Yves, HUMBERT-MOUGIN, Sylvie (dir.). *L'appel de l'étranger: traduire en langue française en 1886*. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais, 2015, p. 175-194. Per a Savine en concret, les

En diverses ocasions Savine utilitzà el castellà com a llengua intermèdia per a les traduccions catalanes. Sobre *La Bogeria*, escriu a Oller dient que n'ha fet una primera versió utilitzant la traducció castellana, llengua que coneix més que la catalana. Després li explica que sobre aquesta primera versió en farà la definitiva, seguint el text català²³. Per a una altra novel·la, *Pilar Prim*, declara d'entrada a l'autor que farà una primera versió d'esborrany a partir de la traducció castellana i que després en redactarà la versió definitiva seguint el text català²⁴. Amb tota seguretat ja devia haver treballat així en la traducció que va fer de *L'Atlàntida* i per passar del primer esborrany a la versió final, com ja hem dit, va adreçar moltes preguntes a Verdaguer. En alguns punts, però, el text final revela deutes amb la versió castellana de Melcior de Palau²⁵.

Vistos els mètodes amb què treballava, ens podem preguntar si hem de considerar Savine un bon o un mal traductor. Tenint en compte que en aquell moment la traducció indirecta a través de terceres llengües era molt freqüent, més aviat hem de considerar que les mostres de rigor que dona ens permeten tenir-lo per un bon traductor. Les consultes directes, les consultes que no només es preocupen pel significat sinó també pel registre lingüístic de cada mot, la cerca d'expressions equivalents en francès, la publicació acarada del text original en poesia, són mostres de rigor en els seus plantejaments traductològics.

L'editor militant

Savine comença a fer d'editor dins de la casa de Giraud i hi impulsa decisivament les col·leccions de traduccions de literatura estrangera: *Les Romans Étrangers Modernes* i la *Bibliothèque Cosmopolite*, que comença amb Giraud i continua després sota el segell del mateix Savine. A més d'això, proposava a Giraud que publicués molts dels estudis sobre temes literaris i, sobretot, històrics que li interessaven i, més endavant, ja tenint ell mateix el control de l'editorial, continuarà publicant obres catalanes, com per exemple la traducció per Tolrà de Bordas del *Canigó* de Verdaguer (1889)²⁶.

Al costat de les obres de creació literària (originals o traduccions) i de les obres crítiques o històriques que ja publicava quan feia companyia amb Giraud, Savine estava interessat a publicar obres que presentessin un punt de vista crític de l'actualitat. Inicialment, doncs, publica escrits polítics i reflexions provinents d'un ample espectre d'opcions: hi trobem des d'anarquistes i republicans federalistes fins a monàrquics, catòlics reformistes, etc. El que tenen en comú els autors d'aquesta línia editorial és una visió molt crítica de la situació política del moment²⁷. L'editor es va adonar de seguida

p. 142-160 de l'esmentada tesi i també CAMPS, Núria. «Albert Savine: traductor, editor i divulgador de Verdaguer al francès». Dins VERDAGUER, M. Àngels (ed.). *Traduir els clàssics, antics i moderns*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 223-240.

²³ En aquest cas haurà de fer-ho per força per poder completar el text, ja que el traductor al castellà havia eliminat passatges de la novel·la per raons morals, cosa que Savine critica molt durament.

²⁴ LEROY-BRUNEAU, Christine. *Op. cit.*, p. 408-426.

²⁵ Un d'ells és reportat per BALARI i JOVANY a *Etimologies catalanes* (Barcelona, 1885) on parla de les dificultats de traduir *L'Atlàntida*. Analitza com s'ha versionat l'adjectiu 'escardalenc' en cinc traduccions de l'obra i explica que Savine parla de *démons velus* seguint un canvi que havia fet Palau traduint aquell adjectiu al castellà per *hirsuto*. S'assenyala aquest cas en l'article de TORRENT i FÀBREGAS, Joan. *Op. cit.*

²⁶ Savine preferia decididament *L'Atlàntida* per damunt de *Canigó*, segons argumenta en una carta a Teodor Llorente el 12/02/1886. *Epistolari Llorente*. Vol. I. Barcelona: Balmes, 1928 (Biblioteca Literària de l'Oficina Romànica, I), p. 173, carta 187. Ho argumentava principalment dient que trobava el món humà i el món fantàstic massa barrejats a *Canigó*.

²⁷ CATTINI, Giovanni C. «La recepció de l'Europa mediterrània en la França de final de segle XIX. L'Espanya de Valentí Almirall i la Itàlia de Francesco Saverio Merlino en els llibres de l'editorial parisenca d'Albert Savine». *Cercles: revista d'història cultural*, 9 (2006), p. 47.

de la immensa importància que prenia un concepte que era nou en aquell moment: el de l'*opinió pública*²⁸. I jugava les cartes per aconseguir que les seves publicacions hi incidissin al més fortament possible.

Amb el temps, Savine, mentre mantenia les temàtiques literàries i històriques, va anar fent derivar la darrera línia esmentada cap a la publicació d'obres sobre escàndols, sobretot polítics i financers. D'aquesta literatura escandalosa, a part dels papers de Numa Gilly (que van portar el nostre editor a la presó) i del llibre d'Eugène Turpin (que hi va portar l'autor), també publicà escriptors com Léon Bloy, Georges Darien o Léo Taxil²⁹.

Com a exemple de la seva tendència a la polèmica, podem afegir-hi que quan a Catalunya esclata l'escàndol de Verdagner, Savine s'afanya a demanar a Oller què en pensa i li ofereix de moure fils per fer que es parli d'aquest afer a França. Savine li diu (23/09/1895):

Cela doit faire un bruit d'enfer, chez vous. Avez-vous vu l'abbé? Et pensez-vous utile de parler de la nouvelle en France? [...] Je puis lancer là-dessus trois ou quatre journalistes et leur faire découvrir à ce sujet la littérature catalane. Vous savez que chez nous un scandale fait beaucoup plus qu'une affaire sérieuse³⁰.

Sembla clar que Savine, malgrat els greus problemes que això li havia comportat, continuava convençut que l'escàndol era l'única forma d'aconseguir rellevància per a les idees que calgués difondre, literàries o polítiques.

És important parlar de l'editor polític perquè Savine va difondre també a França el pensament republicà federalista i catalanista publicant l'obra de Valentí Almirall *L'Espagne telle qu'elle est* (Savine, 1887), que era el recull molt ampliat d'una sèrie d'articles que havia publicat a la *Revue du Monde Latin* i que ja havien estat recollits en una primera versió el 1886 a Montpeller per Hamelin³¹. Els articles d'Almirall a *L'Espagne telle qu'elle est* eren realment polèmics perquè posaven davant del mirall la cultura política espanyola, amb la intenció de regenerar-la. El fet que la censura espanyola no pogués intervenir en la publicació va donar marge a Almirall per expressar-s'hi amb més llibertat. L'aparició dels articles va desfermar una polèmica amb altres intel·lectuals espanyols, amb Núñez de Arce al capdavant, que de seguida van posar el crit al cel per les derives separatistes que s'estaven produint a Catalunya. Però aquells articles van fer

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Léo Taxil, pseudònim de Gabriel Jogand-Pagès, un escriptor marsellès anticlerical i antimacó que va difondre en diverses obres, pretesament d'investigació, la idea que els maçons practicaven el satanisme i que cometien assassinats rituals, de vegades amb nens. Després de crear grans escàndols, va admetre finalment que tot era invenció seva.

³⁰ LEROY-BRUNEAU, Christine. *Op. cit.*, p. 574-576. Oller compartia la versió oficial que explicava l'escàndol com el resultat d'una demència de Verdagner, en la qual havia caigut per culpa dels exorcismes i de la fosca relació amb la família Duran. Aquesta era la versió de la burgesia i de l'església. De seguida respon a Savine donant-li aquesta versió. Li escriu en català: «L'abbé Verdagner és boig i víctima tot ensems d'una doble explotació: la de la mala gent que, després d'arrencar-li a ell tota la fortuna, se rebel·len contra el marquès de Comillas... i la de quatre periodistes de mala fe que, per quartets, dan al pobre malalt pel gust publicant-li los desfogaments de son deliri». Després de rebre la resposta d'Oller, Savine no es va oferir més a parlar del cas.

³¹ Ja hi havia hagut un altre llibre titulat *Souvenirs du Midi ou l'Espagne telle qu'elle est sous ses pouvoirs religieux et monarchique*, de Raymond Faure, publicat per Chatet el 1831, i un altre titulat *La France. Telle qu'elle est et telle qu'elle a été* (Londres, 1850) de Louis Philippe Fenwick de Porquet. Potser aquests precedents podien haver inspirat d'alguna manera el títol d'Almirall. El cas és que a l'editorial de Savine aquest títol va fer fortuna perquè va intentar fer-ne una sèrie publicant més endavant *L'Italie telle qu'elle est* (1890), de Francesco Saverio Merlino, *L'Algérie telle qu'elle est* (1890), de Raoul Bergot, i *Le Mexique tel qu'il est aujourd'hui* (1891), de Francisco de Prida y Arteaga.

conèixer a França la visió de la realitat espanyola des de l'òptica política del catalanisme republicà federalista³².

A partir de 1889 Savine va començar a relacionar-se amb l'antisemitisme i en va ser un membre destacat. La seva editorial va iniciar la Bibliothèque Antisémitique amb la publicació d'una obra d'Édouard Drumont titulada *La fin d'un monde*³³. Cal dir que l'antisemitisme del tombant de segle a França no era pas religiós sinó classista i populista i per això podia ser compartit des de posicionaments ideològics molt diversos³⁴. El mateix Drumont deia que l'antisemitisme era una qüestió econòmica i social³⁵.

La Bibliothèque Antisémitique va ser també força prolífica perquè va publicar 50 títols en els quatre anys que durà. Hi publicaren els autors més de moda del moment i el 1895 entrà també amb algunes obres en la polèmica de l'Affaire Dreyfus. La perspectiva dels estudiosos actuals sobre l'allau de publicacions que va generar aquella enorme crisi política és que «Il ne faut pas évidemment exagérer le militantisme des éditeurs, la plupart se contentant, comme le dit Werdet, d'être indifférents et de s'attacher aux auteurs qui se vendent le mieux»³⁶. En el nostre cas, coneixent l'interès per la crítica, l'escàndol i l'antisemitisme, caldria més aviat suposar que Savine se sumaria amb fruïció a la cridòria de l'Affaire Dreyfus, però pel nombre d'obres que hi dedicà tampoc no sembla que fos així.

Al costat d'aquestes iniciatives, Savine també publica revistes. Per exemple, és durant molt temps l'editor de la *Revue Indépendante*. La revista havia estat fundada el 1884 i Savine l'edita del 1889 fins a la seva desaparició el 1895. Fou la revista on es donà a conèixer la poesia simbolista. En l'etapa de Savine començà a patir irregularitats en la periodicitat d'aparició fins que deixà de sortir, ja en plena crisi de l'editorial. Malgrat tot, sota aquesta capçalera es difongueren molts articles sobre literatura catalana i espanyola, a més de ser una important via d'entrada del coneixement de la literatura portuguesa a França.

La presó, les multes i els segrestos d'edicions van anar arruinant Savine. Empès per les greus necessitats econòmiques, va començar a incomplir contractes i, fins i tot, a intentar enganys i pràctiques fraudulentas. Això li va anar fent guanyar entre els seus

³² CATTINI, Giovanni C. *Op. cit.*, p. 48, suggereix la possibilitat que la publicació el 1898 de *La Question Catalane: L'Espagne et la Catalogne* (Dumoulin, 1898) –inspirada (si no redactada directament) per Prat de la Riba– vagi fer-se per intervenció també de Savine perquè diu que es va gestar per interès de Louis Guérin, que en aquell moment era secretari de la Lliga Antisemítica.

³³ Drumont era un autor molt conegut perquè havia signat *La France juive*, una obra on explicava totes les connexions internes de la comunitat jueva amb els poders a França i que es va convertir en un èxit de vendes, ja que se'n van fer 145 reimpressions en només dos anys.

³⁴ CATTINI, Giovanni C. *Op. cit.*, p. 47

³⁵ BENSOUSSAN, Mathilde, *Op. cit.*, p. 256-257, suggereix que Savine esdevingué antisemita per la gelosia que va agafar a un amic, Isaac Pavlowsky, del qual les males llengües murmuraven que tenia molta relació amb Mme Savine. Sembla real el fet que Albert Savine, el marit, va trencar la seva amistat amb Pavlowsky en el mateix moment històric en el qual el matrimoni va trencar la convivència (la separació legal no arribaria fins molts anys després) i l'editor va iniciar la col·lecció «Bibliothèque Antisémitique». En realitat, però, és una conjectura.

³⁶ CHARLE, Christophe. «Le champ de la production littéraire». Dins CHARTIER, Roger; MARTIN, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*, vol. 3. París: Fayard, 1990, p. 142.

col·legues fama d'editor deshonest³⁷. L'empresa editorial de Savine, doncs, no va resistir els problemes econòmics³⁸.

Fet i fet, doncs, l'empresa editorial d'Albert Savine concentrà força activitat a favor de la relació i de la transferència entre totes les cultures hispàniques i la francesa, però al costat d'aquesta observació cal deixar dit també que no figura en les principals històries de l'edició francesa més que en llistes enumeratives sense que se li dediquin pràcticament comentaris³⁹.

El contacte parisenc

Durant totes les etapes de la seva vida, Savine actuà com a contacte a França per als escriptors catalans i espanyols. Va promoure i facilitar contactes i coneixences personals aprofitant les visites que li feien a París els escriptors amb qui tractava. Quan Verdaguier va fer el seu viatge europeu el 1884 i va estar a París de l'1 al 10 de juny d'aquell any (episodi que quedà reflectit a *A vol d'ocell*), Mistral és també a París i, per intercessió de Savine, Verdaguier assisteix a un sopar en el qual és presentat per Mistral al grup d'occitans residents a la ciutat, amb un parlament sobre Catalunya i sobre la poesia de Verdaguier. Savine també va intentar que es trobessin Verdaguier i Léon Bloy convidant a tots dos a sopar a casa seva, amb altres persones, però finalment Bloy no hi va anar.

El 1885, Savine acull a París Emilia Pardo Bazán i a través d'ell coneix personalment Zola, Daudet, Goncourt. Isaac Pavlowsky, l'amic d'Oller que s'havia establert a París i s'havia fet amic també de Savine gràcies a la relació que ambdós compartien amb l'escriptor català, els insisteix a tots plegats per trobar-se a París el 1886. Els catalans que hi havien d'anar eren el mateix Oller, Yxart i Francesc Matheu, però aquest darrer se'n va desdir finalment. A París els esperaven Savine i Pavlowsky, i encara es va afegir al grup Pardo Bazán, que tornava a fer-hi una altra estada. El viatge va ser per a Oller i Yxart molt profitós, ja que així també ells van poder conèixer els grans autors francesos del moment⁴⁰.

³⁷ És paradigmàtic un cas que involucrava Léon Bloy, tret de les riques memòries de Victor Stock. Bloy tenia un contenciós amb Stock a causa d'una edició –que s'havia imprès però no s'havia posat a la venda– de *Le Désespéré* (1887), cas que va acabar amb una llarga enemistat entre ells. Quan Stock va comprar l'editorial de Savine, es va trobar que aquest darrer no havia pensat a destruir les cartes que s'havia creuat amb Léon Bloy sobre aquest afer i així va descobrir que durant la baralla Savine confabulava amb Bloy d'amagat de Stock per aconseguir fer-lo caure en el negoci i aconseguir condicions més avantatjoses per a ambdós, a càrrec de Stock. També BENSOUSSAN, M. *Op. cit.* p. 251, reporta greus acusacions i impropis llançats contra Savine per Paul Verlaine o Georges Darien. A MARSAN, Jules. «Paul Verlaine et son Médecin. Lettres inédites au Dr. Jullien». *Mercur de France*, 691, tome 181 (01/07/1925), p. 60-91 es poden veure (p. 82, 84) esments de desconfiança del poeta cap a Savine, a qui en un altre lloc defineix com «decidedly a jester, a dilatory and rarely paying fellow» (p. 87). La *Correspondance de Paul Verlaine* en el volum II (París: Messein, 1923) recull cartes de Verlaine a Savine.

³⁸ Després de la mort de l'editor, en els records que en publicaren els seus amics, s'hi diuen coses com ara «Il sait trop de choses pour savoir aussi faire le commerce». LEROY-BRUNEAU, Christine. *Op. cit.*, p. 129.

³⁹ Un parell de vegades és anomenat a la gran *Histoire de l'édition française* dirigida per CHARTIER i MARTIN (v. 3, p. 150; 152) i un esment una mica més explicatiu a la de MOLLIER, Jean-Yves. *Une autre histoire de l'édition française*. París: La Fabrique, 2015, p. 273 que diu així: «...et Albert Savine, antisémite mais bon connaisseur et traducteur des littératures étrangères; il céda ensuite à Pierre-Victor Stock sa Bibliothèque cosmopolite et son fonds d'auteurs russes et suédois».

⁴⁰ Oller explica a Savine en una carta que s'ha afanyat a acabar *La Febre d'Or* per l'anunci de Zola de publicar *L'Argent*. Oller s'adona del risc que l'acusin de copiar el tema al mestre si la seva novel·la aparegués després de la de Zola i per això n'accelera la finalització. Davant de Savine (carta del 20/12/1890 Cf. LEROY-BRUNEAU. *Op. cit.* s'excusa dient-li que «Por esto he hecho el disparate y hasta por esto tengo empeño en que llegue pronto a manos de Zola mi *Febre d'Or*, bien que si este señor tiene memoria recordará que en el 86 le anuncié ya en su casa mi propósito de escribir un “roman de bourse” en el que me proponía

A banda de les visites personals, també teixia incansablement relacions a través de les seves copioses comunicacions epistolars.

De vegades es tractava de posar en contacte els escriptors francesos amb els crítics i autors catalans. Per exemple, el 1885 Oller publica a *La Renaixença* el conte «Un sacríleg», de Charles Buet, que forma part d'un recull que l'autor francès havia publicat a Giraud. El contacte Buet-Oller fou propiciat, amb tota probabilitat, per Savine i és segur que ho fou el contacte Buet-Verdaguer⁴¹. El mateix any Savine esdevé membre corresponent de l'Academia Española, a proposta de Pereda i de Menéndez Pelayo. També el 1885, Léon Bloy volia fer aparèixer articles a Catalunya sobre una obra seva i Savine demana a Jacint Verdaguer intercessió per tal de trobar un lloc on publicar-ho. Verdaguer respon que ho veu molt difícil: «C'est difficile, je dirai même impossible aujourd'hui dans notre malheureuse Espagne déchirée où l'on n'apprécie même pas ce qui émane de nos célébrités»⁴². Savine s'havia conreat entre els cercles francesos la fama de conèixer tothom a Catalunya.

Nombrosos altres exemples certifiquen el rol de Savine com a contacte entre escriptors francesos i catalans. La llista és llarga. A més dels que hem dit, Maurice Barrès, Georges Gourdon, Guy Valvor, Camille Lemonnier, etc. Esment a part mereix la intercessió de Savine perquè Zola escrivís el prefaci a la traducció de *La Papallona*, de Narcís Oller, encara que el contacte personal entre els dos autors –també propiciat per Savine– es va produir després.

Ja hem vist que mantenia contactes amb molts escriptors catalans i per això a Catalunya se'l veia com l'introduïdor de molts d'ells a França. Per exemple, Apelles Mestres li demanava el 22 d'agost de 1894: «J'ai été traduit en Allemagne, en Italie et, chose étrange, beaucoup en Amérique où pourtant la littérature catalane a bien peu pénétré. Par contre, je n'ai pas été traduit en français, que je sache. Pourquoi ne seriez-vous pas mon introducteur en France? Je vous en serai très reconnaissant»⁴³.

L'estudi sobre la Renaixença de la poesia catalana

Savine va publicar, juntament amb la traducció de *L'Atlàntida*, un estudi titulat *La renaissance de la poésie catalane*. Aquest estudi de conjunt representava un esforç per presentar tot un moviment literari, la qual cosa constituïa a França una novetat perquè fins a aquell moment hi havia hagut només estudis o articles dedicats als poetes de la renascuda literatura catalana.

L'estudi té 152 pàgines dividides en deu capítols i fa un repàs que arrenca en els inicis de la poesia trobadoresca per situar-se ràpidament en Aribau i resseguir un força ample ventall de poetes fins al seu moment, amb capítols específicament dedicats a autors concrets (Víctor Balaguer), a territoris concrets (els mallorquins, els valencians) o a la relació entre provençals i catalans, per exemple.

Un aspecte important a destacar en l'estudi és la gran quantitat de textos traduïts que incorpora. Savine dona en francès diversos fragments d'obres que li serveixen per il·lustrar i per demostrar les consideracions que ofereix en l'estudi. El text, doncs, conté

pintar la fiebre de oro por que pasó Barcelona durante el memorable período de 1880-1883» (p. 267). Uns quants dies després, el 09/01/1891, a una pregunta de Savine sobre les crítiques que ha rebut *La Febre d'Or*, Oller li escriu aquest comentari: «No extraña a Vd. el silencio o desdén con que tratan mis obras *La Veu del Montserrat* o *L'Avenç*, el primero por sus tendencias retrógradas y el segundo porque, poquito a poco, ha ido convirtiéndose en periódico de *camaraderie* y depósito de sandeces pretensiosas» (p. 268).

⁴¹ *Ibid.*, p. 503 i, per als contactes que Savine facilità a Verdaguer, és imprescindible la tesi de CAMPS, Núria. *Op. cit.*, p. 94-95.

⁴² LEROY-BRUNEAU. *Op. cit.*, p. 268.

⁴³ *Ibid.*, p. 504.

traduccions de poesia i de prosa catalanes en francès, a les quals es pot accedir per primer cop en alguns casos. I no són poques: podem resseguir en les 150 pàgines de l'estudi 45 textos de 22 autors i un romanç. Gairebé es podria considerar que l'estudi inclou, de fet, una antologia⁴⁴. No totes les traduccions són de Savine: dues són en vers, del poeta Georges Gourdon i una altra, també en vers, de Constant Henion. Les traduccions de Savine sempre són en prosa.

Encara que porta data de 1883, la traducció de Savine de *L'Atlàntida* va aparèixer, de fet, la primera quinzena de gener de 1884. L'aparició del volum, que també contenia l'estudi sobre la renaixença de la poesia a Catalunya signat per Savine, generà reaccions a París i a Barcelona. En una carta de finals de febrer, Savine enviava a Verdaguer alguns retalls de diaris francesos que anunciaven la novetat editorial, amb el prec que, al seu torn, ell li enviés els catalans. Savine, però, es curava amb salut i advertia Verdaguer que els crítics francesos no en farien cap valoració ràpida, cosa que no s'havia d'interpretar com un mal senyal: «D'ailleurs, ici, les critiques un peu réputés demeurent silencieux des six mois entiers, quand il s'agit d'une oeuvre sérieuse»⁴⁵. El nostre personatge era perfectament conscient que per aconseguir que un escriptor fos conegut s'havia de treballar en tres camps: traduccions, articles i ressenyes a la premsa. Així ho considerava explícitament en cartes que havia enviat a Jacint Verdaguer ja des d'un parell d'anys abans. Després de l'aparició de la traducció, Savine diu a Verdaguer que ja té concertats articles en diverses revistes, entre les quals la *Revue des Livres nouveaux*, *Gil Blas*, *Progrès artistique*, *France nouvelle*, *Revue du Monde Latin*, el *Journal de Genève* i li anuncia que ha obtingut del crític Theodore-Joseph Boudet comte de Puymaigre, del qual ja hem parlat abans, la promesa de donar-ne notícia a *Le Monde* (que no és pas el d'avui sinó un diari clerical i conservador, més moderat que el seu competidor *L'Univers*)⁴⁶. També li explica que, entre tot plegat, 55 publicacions han respost afirmativament a la seva petició de ressenyar el volum, cosa que ell troba correcta atès que compta sobre un total d'uns 200 diaris i revistes als quals podria interessar la novetat. El comte de Puymaigre li ha expressat que si n'hi ha 25 que en parlin pot estar ben satisfet, però el nostre personatge creu que no s'han d'accontentar amb tan pocs i que cal aspirar a més. Li sembla que arribaran a 50 com a mínim. Cal dir que ni la traducció ni l'estudi van tenir el ressò que el traductor esperava, ni de bon tros.

A Barcelona, *La Revista Literaria* publicà en els números de gener, febrer i març-abril de 1884 un article en tres lliuraments signat «L» amb força extractes de l'estudi de Savine. *La Revista Popular* anunciava el 14 de febrer l'aparició de la traducció francesa en prosa de Savine i la de Diaz Carmona en vers al castellà. També es limitava a donar-ne notícia *L'esperit català* el 15 de febrer. El diari *La Renaixença* també en publicà un article el 21 de febrer i el dia 29 del mateix mes foren alhora Sardà a *La Il·lustració Catalana* i Yxart a *L'Avenç* els que en donaren àmpliament notícia amb articles que avaluen el seu estudi. El 8 de març *La Veu del Montserrat* anunciava simultàniament les dues traduccions i, a més, en feia una comparació, preferint la francesa de Savine, no només perquè «la versió en prosa no ofereix tantes dificultats» sinó també perquè «el català té més estret parentiu amb lo francès que amb lo castellà». A la llista de reaccions s'hi sol afegir un article que

⁴⁴ La llista dels autors dels textos incorporats és força representativa del moviment. A part del romanç popular de *La Comtessa morta* (MILÀ i FONTANALS. *Romancerillo catalán*. n. 227, pàg. 193), hi trobem obres de Bonaventura-Carles Aribau; Joaquim Rubió i Ors (2); Víctor Balaguer (10); Francesc-Pelai Briz (3); Rafael Ferrer i Bigné; Antoni de Bofarull; Antoni Camps i Fabrés; Manuel Milà i Fontanals; Maria Josepa Massanés; Damas Calvet (4); Marià Aguiló (2); Jeroni Rosselló (2); Teodor Llorente (2); Jacinto Labaila; Vicent W. Querol; Francesc Matheu; Jacint Verdaguer (3); Joaquim Bartrina; Àngel Guimerà; Frederic Soler (2); Francesc Ubach i Vinyeta. I encara inclou tres composicions de Frédéric Mistral.

⁴⁵ *Epistolari Verdaguer*, vol. IV, p. 113. Carta 379.

⁴⁶ No hem sabut trobar a la col·lecció digitalitzada de *Le Monde* de 1884 cap referència a *L'Atlàntida*.

al mes d'abril Valentí Almirall feu en resposta a un altre de Paul Mariéton que havia aparegut a la *Revue Lyonnaise* on esmentava l'estudi de Savine⁴⁷. Però la resposta d'Almirall no parla de *L'Atlàntida* ni de Savine ni de l'estudi del pròleg sinó d'una afirmació que Mariéton («un dels joves que segueix lo renaixement de les literatures regionals en la terra llatina») corregeix a Savine parlant d'un refredament existent des de 1876 en les relacions entre els provençals i els catalans⁴⁸.

A més de les reaccions esmentades, eminentment lloatoàries, l'aparició de l'estudi en provocà de signe contrari en altres cercles barcelonins. Per exemple, la valoració que en publicà el diari republicà *El Diluvio* un parell de mesos després, el 9 d'abril de 1884, considerava l'estudi esbiaixat, no prou complet ni acurat i retreia a Savine un coneixement distant i distorsionat dels poetes catalans.

Impresa en París, acaba de publicar Mr. Alberto Savine una esmerada y correcta traducción del poema del Rdo. don Jacinto Verdager *L'Atlàntida*, que cuenta ya con gran número de ediciones en español y en distintos idiomas extranjeros. Precede al trabajo del referido escritor francés, a guisa de introducción, un largo estudio del Renacimiento catalán, que ha debido costar a su autor largas vigiliias, ya que no ha podido llevarlo á cabo sin conocer, una por una, numerosas obras que constituyen una gran parte de nuestra literatura moderna. Sin embargo, Mr. Savine, á pesar de haberse impuesto una tarea laudable y muy laboriosa, no merece plácemes en absoluto. Quiso dar un título demasiado amplio a su introducción. Lo tituló *La Renaissance de la poesia [sic] catalana* y con esto se obligó a tratar del renacimiento de la poesia catalana bajo un punto de vista general y evitando exclusivismos y omisiones. El empeño era difícil, lo comprendemos; pero no imposible. Con algunos preparativos más de los que hizo y consultando y conociendo grupos y escritores que no conoce, habría logrado dar a su producción el carácter de mayor imparcialidad incluyendo en ella nombres que no figuran ahora, sin embargo de ser tenidos en gran consideración entre los poetas catalanes; habría evitado ó amenguado algunos elogios exagerados en que ha incurrido y habría dado á algunos cultivadores de nuestra lengua, que ahora trata con marcada indiferencia, un lugar más eminente del que ocupan ahora.

De todos modos, como decíamos antes, el trabajo de Mr. Savine es muy de agradecer y merece un aplauso⁴⁹.

⁴⁷ *Epistolari Verdager*, vol. IV, nota 2 a la carta 379 i nota 6 a la carta 366. L'article de *L'Avenç* aparegué al número del 4 de maig de 1884.

⁴⁸ Savine considerava que havia estat sobredimensionada la presència i influència catalana en les Festes llatines i en el món del Felibritge i ho atribuïa al fet que Mistral havia fet massa cas als seus consellers: «les chefs, les organisateurs du félibrige, mal conseillés, mal renseignés tout au moins, semblèrent enclaver la Catalogne dans leur association littéraire» (p. cix); a parer de Savine van nomenar massa mantenidors catalans i, a més, inadequats. Paul Mariéton, amb la intenció d'excusar Mistral, diu que la responsabilitat fou en tot cas del representant dels catalans i després judica que és evident que el caràcter català en tingué la culpa perquè sempre fa passar l'orgull personal per davant del bé de la causa. Hi afegeix que tothom sap que el particularisme és la malaltia nacional a l'altra banda del Pirineu. Aquestes afirmacions sulfuren Almirall que li respon amb molta duresa negant tot això, argumentant que el representant de Catalunya (Albert de Quintana) no s'havia d'arrogar una representativitat que no li pertocava i acusant els provençals de ser tan particularistes o més que els catalans. A partir d'aquí, Almirall retreu als provençals que són regionalistes només en la poesia i amb això s'accontenten, però que el redreçament català va més enllà i per això conrea gèneres literaris més «socials» com la novel·la o el teatre i que la pretensió catalana és la de sortir de sota el jou d'un Estat que no respecta els particularismes. Per això està orgullós de ser particularista i creu que els provençals no estan ajudant a la veritable construcció d'una terra llatina. La resposta és realment dura i contundent. I fa sortir d'Almirall un discurs polític teòric ja ben sòlid, que cristal·litzaria un parell d'anys després a *El catalanisme* (1886) i a *L'Espagne telle qu'elle est* (1887).

⁴⁹ *El Diluvio*, 100 (09/04/1884), p. 3.

A París, el maig de 1884 Léon Bloy signà un article on elogiava *L'Atlàntida* i la traducció de Savine. Al juny se'n féu ressò *Polybiblion* a través d'una ressenya de Firmin Boissin i encara el mateix any aparegué a *Le Correspondant* (no sabem en quina data) i després en opuscle individual, un treball de l'hispanista Raymond de Toulouse-Lautrec però aquest treball no parla, de fet, de l'estudi de Savine sinó de *L'Atlàntida*.⁵⁰

Així, doncs, les reaccions més importants a l'estudi de Savine són les d'Yxart i de Sardà a Barcelona i la de Léon Bloy i Firmin Boissin a París.

L'article intítulat «Le dernier enfant d'Homère» de **Léon Bloy**, aparegut a *Le Chat Noir*⁵¹, ha estat estudiat minuciosament per Manuel Jorba traçant-ne totes les relacions internes i glossant les moltes idees que conté sobre el Felibritge i la literatura provençal⁵². Bloy, però, no parla amb detall de l'estudi de Savine i es limita a fer-ne una lloança i una valoració positiva.

M. Albert Savine, esprit d'une rare distinction et lettré fort savant, vient enfin d'offrir à la France une traduction de *L'Atlantide* de Verdaguer, chef-d'œuvre absolu, incontestable, de l'un des plus grandes poètes du XIXe siècle et du plus resplendissant, à coup sûr, de la pléiade catalane. Habituellement traîné par l'exigence du sale métier de critique dans le fétide marécage de la littérature parisienne, je me suis assis et reposé là comme dans un jardin de délices, comme dans un paradis. Mais combien il est difficile d'en parler aux mangeurs de vomissements!⁵³

La resta de l'article està dedicat a la idea que *L'Atlàntida* és de bon tros la millor de les obres produïda per aquestes literatures germanes, la catalana i la provençal, i partint d'aquesta idea menysté una mica els autors occitans usant tota mena de tòpics.

Firmin Boissin parla principalment de Verdaguer i de *L'Atlàntida*⁵⁴. De l'obra, en diu que és «originale, puissante et superbe. [...] *L'Atlantide* est une épopée, a la fois mythologique, géologique et historique» i defineix com tracta els tres aspectes esmentats. A continuació repassa les reaccions que l'obra ha produït en la crítica europea. Mancava una traducció per als lectors francesos i ha estat Albert Savine, col·laborador de la revista *Polybiblion*, qui els l'ofereix. Savine n'ha fet una traducció magnífica, diu: «Il serre constamment le texte de près, et fait passer dans le génie de notre langue toutes les beautés du rythme et de la strophe. Pas de périphrases, pas de chevilles: c'est une traduction genre Lammenais (*Divine Comédie*) et Chateaubriand (*Paradis perdu*)».

Pel que fa a l'estudi sobre la poesia catalana de la Renaixença que acompanya la traducció, poc hi aprofundeix. Fa una llista dels que considera els principals poetes tractats i lloa el fet que vulgui ser un estudi complet, del moviment: «M. Albert Savine a fait précéder *L'Atlantide* d'une substantielle introduction qui forme un ouvrage complet,

⁵⁰ Es limita a dir-ne aquests mots: «En 1883, M. Albert Savine a publié une traduction complète en prose. Elle serre le texte au plus près, et sa fidélité parfaite ne nuit pas à l'élégance du style. Une étude sur la renaissance de la poésie catalane, savante et complète, la précède. [...] Enfin M. Savine a traité à fond des théories sur l'Atlantide et des systèmes pour ou contre l'existence de cette terre [...] Les travaux de M. Savine sont du plus haut mérite et feront autorité dans l'histoire littéraire de la fin de ce siècle». Cf. CAMPS, Núria. *La recepció de Verdaguer a França*. *Op.cit.* [Consulta: 04/12/2021].

⁵¹ BLOY, Léon. «Le dernier enfant d'Homère». *Le Chat noir*, 125 (31/05/1884), p. 289-290.

⁵² JORBA, Manuel. «Un article de Léon Bloy sobre *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer (*Le Chat noir*, 31 maig 1884)». *Anuari Verdaguer*, 24 (2016), p. 37-49. L'article tingué ressò també a Barcelona perquè *La Il·lustració Catalana*, 121 (31/10/1884), p.7-10, el publicà traduït cinc mesos més tard.

⁵³ BLOY, Léon. *Op. cit.*, p. 47.

⁵⁴ BOISSIN, Firmin. «*L'Atlantide*». *Polybiblion*, XL, Série 2, Tome 19 (juny 1884), p. 515-517.

des plus intéressants sur la littérature catalane [...] Cette introduction fait vraiment honneur à M. Albert Savine».

Josep Yxart és qui fa una anàlisi més acurada de l'estudi del qual parlem⁵⁵. Inicialment considera que la visió de Savine, externa i distanciada, li permet fer una magnífica síntesi i això fa obrir els ulls als mateixos crítics autòctons, que s'ho miren des de dins, i els permet adonar-se de l'existència d'un moviment més sòlid del que podien copsar fins al moment. Destaca la finesa crítica de Savine i en destaca també les traduccions. Un cop expressades les consideracions positives sobre l'estudi, li qüestiona algunes idees. Principalment rebutja l'afirmació que la literatura catalana no té un color diferent de la castellana sinó només el to. Aquesta afirmació la formulava Savine, seguint Menéndez Pelayo. Savine fa l'esforç d'explicar quines són les diferències de to que hi veu però l'explicació es basa en apreciacions molt generals formulades sota l'escut de Menéndez Pelayo i resulta una argumentació de matriu més ideològica que crítica.

Ce qui les distingue, ce sont des nuances, ce sont des tons divers, mais la couleur est la même. C'est que, comme l'a proclamé un jeune maître, Marcelino Menéndez Pelayo, il n'existe qu'une littérature au delà des Pyrénées, –le pays basque excepté–, et que cette littérature, qu'on pourrait appeler ibérique, a à ses ordres quatre idiomes principaux: le castillan, le portugais, le *bable* ou idiome des Asturies, et le catalan, répondant aux besoins d'une même race primitive altérée dans des proportions différentes par infusion d'éléments étrangers⁵⁶. [...] L'originalité de la poésie catalane est donc la même dans le concert péninsulaire que celle du catalan parmi les nations ibériques. Elle a su rendre, (avec quel charme, nous espérons qu'on le pourra discerner à travers la pâleur de nos traductions) cette fière nature entrecoupée de précipices et de fleuves, semée de montagnes et de villes au fond des vallons ou sur les bords de la mer. Elle a fait plus; elle s'est maintenue dans le véritable courant national, n'a jamais sacrifié sur les autels de l'imitation étrangère; elle est restée espagnole en étant catalane, et ses poètes, alors même qu'ils rendent des idées peu péninsulaires, comme Bartrina, gardent leur saveur toute locale et comme un rayon de soleil dans leurs ténèbres chargées de doute. (p. xxvi-xxvii)

Yxart considera que això és del tot erroni. Potser pot produir aquesta sensació el fet que l'ensenyament ha unificat els ritmes i metres que s'utilitzen tradicionalment en català i en castellà i està disposat a acceptar que fos així al principi de la Renaixença, però creu que aquesta pretesa unificació el 1884 està superada. Argumenta llavors que la literatura catalana no només és ben diferent de la castellana sinó diametralment oposada, per les raons següents:

- a) La poesia castellana és més retòrica: les imatges pretenen defugir la denominació comuna de les coses; en canvi, la poesia catalana busca que les imatges «evoquin directa e indirectament les coses amb tota precisió»⁵⁷; tant és així, que els autors catalans cauen de vegades en el 'vulgarisme'. La naturalitat en l'expressió poètica que proposa Campoamor i que es considera a Castella com a novetat, a Catalunya fa temps que es practica.

⁵⁵ YXART, Josep. «Albert Savine. *L'Atlantide*». *L'Avenç*, 25 (29/02/1884), p. 173-178.

⁵⁶ Savine remet a la revista *La Ciencia Cristiana* (1877-1886) però no dona cap indicació sobre a quin article de la revista apareix aquesta idea del «jeune maître» Marcelino Menéndez Pelayo. Val a dir que n'era col·laborador, en aportacions més filosòfiques que literàries, però que també hi tingué immenses polèmiques per la seva posició no completament aliniada amb el neotomisme. VÁZQUEZ BRAGADO, Alberto. «Ciencia cristiana frente a Ciencia Moderna en la España de la Segunda Mitad del Siglo XIX. Un estudio de la revista "La Ciencia Cristiana"». *Llull*, 71 (2010), p. 123-148.

⁵⁷ YXART, Josep. *Op. cit.*, p. 175.

- b) L'ànima de la literatura catalana és el Naturalisme. Els escriptors catalans són sincers, diuen el que senten i pinten el que veuen. No venen de les escoles de retòrica, venen dels pobles, de la natura. La intenció d'Yxart devia ser destacar el fet que la descripció natural passava sovint per davant del lirisme, observació prou ajustada si comptem que l'estudi comentat precedeix *L'Atlàntida*, on aquesta característica és ben palesa. Tanmateix, una formulació tan generalitzadora era clarament excessiva, per part d'Yxart.
- c) Per això creu que la literatura catalana és una mica més difícil d'entendre i d'interpretar des de fora que la castellana. Pensa que com més lligada a la terra i al paisatge està una literatura, més difícil serà entendre-la per a qui no sigui compatriota dels autors a qui llegeix.

Yxart també matisa la tria d'autors presentada per Savine, dient que passa per alt o parla molt poc d'alguns escriptors que mereixerien ser-hi més ben tractats: Vicent Querol, Anicet de Pagès i de Puig, Josep Pons i Gallarza, Miquel Costa i Llobera o Josep Franquesa i Gomis. Finalment, considera que Savine ha barrejat autors de naturalesa massa diversa: pensa que, quan s'estudia la història literària com a manifestació de l'esperit d'un poble, caldria distingir entre els grans poetes que fan composicions mestres dels que estan en l'àmbit de la poesia de certamen, «verdadera plaga que extenua i marceix la planta»⁵⁸. Yxart acaba l'article dient que encara caldria parlar de la prosa i del teatre, ambdós gèneres ben dignes d'estudi.

Joan Sardà signà a *La Il·lustració catalana* un altre article que aparegué el mateix dia que el d'Yxart⁵⁹. Qualifica el text de Savine d'estudi important per a la literatura catalana. Lloa que s'hagi basat en els dos estudis de conjunt preexistents⁶⁰ i ressalta el mèrit d'haver-los completat amb indicacions provinents de pròlegs i articles i, sobretot, amb l'estudi directe de les obres, ja que els antecedents crítics esmentats són magnífiques fonts de notícies però no sempre de crítica.

De fet, la intenció de Sardà no és pas comentar l'estudi sinó presentar al públic català el seu autor, Albert Savine. Per al contingut i els matisos que s'hi hagin de fer, remet precisament a l'article d'Yxart a *L'Avenç*, tot repetint el mateix argument d'aquell, que la distància des de la qual mira Savine la literatura catalana li dona més objectivitat i més llibertat que no pas la que puguin tenir els crítics autòctons.

Sobre *L'Atlàntida*, assenyala que encara hi ha qui no vol reconèixer els mèrits que té. Els que no li reconeixen valor, però, no n'hi troben perquè hi busquen equivocadament sentiments lírics, sentiments humans. El poema de Verdaguer, diu, pertany a una altra mena de poesia.

Segons el parer de Sardà, la traducció que n'ha fet Albert Savine transmet tota la força de la composició. Considera que gràcies a això potser serà fins i tot més fàcil per als estrangers d'entrar en el poema que no pas per a molts autòctons que arrosseguen els inconvenients d'una educació literària castellana. El fet que el castellà sigui una llengua tan retòrica fa que alguns trobin estrany que Verdaguer parli de «les coses més estupendes en un llenguatge rústic i pagès i en estil tan concís, tan concentrat, que enclou les

⁵⁸ *Ibid.*, p. 177.

⁵⁹ SARDÀ, Joan. *Op. cit.*

⁶⁰ TUBINO, Francisco María. *Historia del renacimiento literario contemporáneo de Cataluña, Baleares y Valencia*. [Edició facsimil en CD-ROM]. Maó: Punctum; Lleida: Aula Màrius Torres, 2005 i RUBIÓ i ORS, Joaquim. «Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas: ¿débese á la influencia de los modernos trovadores provenzales?». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 3, 1880, p. 141-238.

caracteritzacions més complexes en simples adjectius, emmotlla les frases en paraules i condensa grans quadres en breus estrofes»⁶¹.

Per això es permet dir que un dels inconvenients que té *L'Atlàntida* per als autòctons és el llenguatge. Moltes persones desconeixen que aquella llengua és la seva, de tan corrompuda com està la que ells usen. Aquest inconvenient desapareix si es llegeix la traducció al francès.

Hem d'observar aquí com la idea d'una literatura castellana molt discursiva amb una llengua molt retòrica, en oposició a una creixent concisió i naturalitat com a signes de modernització en la literatura catalana, són ben presents en tots dos crítics, Yxart i Sardà. Els joves escriptors i crítics castellans amb els quals Savine manté contacte també s'enfronten precisament a aquesta tradició eminentment retoricista.

El fet que la traducció sigui en prosa és un fet positiu per a Sardà. Creu que això la despulla una mica de les imatges i, per tant, converteix l'obra en més acadèmica i de llenguatge més «refinat». Això permetrà als lectors forans entendre millor els conceptes sense estar tan lligats a l'estil expressiu de l'autor. El crític no aclareix com es concilia la consideració que acabava de fer, segons la qual la traducció transmet tota la força de l'original, amb aquesta d'ara en la qual admet –i celebra– un cert grau de desnaturalització de l'original.

A continuació, Sardà dedica els darrers paràgrafs al que havia declarat com a objectiu principal del seu article: presentar la figura de Savine al públic català. Elogia el seu coneixement de les literatures catalana i castellana. Fa un repàs de les traduccions que té ja publicades i de les anunciades i parla de la difusió que està fent a França d'autors com Pereda o Emilia Pardo Bazán. A més d'això és un escriptor de novel·les, publica estudis històrics, manté correspondència amb gran quantitat d'autors i crítics... i llegeix tot allò que va apareixent. Aquest és el favorable i immillorable retrat del nostre home que Joan Sardà pinta.

El text de Savine, doncs, s'ha de comptar entre les primeres visions de conjunt sobre la literatura catalana que circularen a França en època contemporània. I aquest valor és la idea que predominà en la crítica posterior. Per posar-ne alguns exemples, ja als anys noranta el Padre Blanco García el recollia en la llista dels estudis fonamentals sobre la literatura catalana⁶². El 1912 Louis Pastre l'utilitzava també per defensar la capacitat de la llengua catalana per a la versificació i el ritme, en poesia⁶³. A França se'l recordava igualment. En un article sobre l'aparició de l'estudi de Joan Amade *Origines et premières manifestations de la Renaissance littéraire en Catalogne au XIXe siècle*, el 1925 al diari *L'Action Française* Eugène Marsan adduïa aquell pròleg de Savine com l'estudi de referència fins al moment: «C'est qu'en vérité depuis l'abrégé, pourtant substantiel, de Savine qui figure en tête de l'*Atlantide* de Verdaguer : *Renaissance de la poésie catalane*, notre curiosité est singulièrement excitée à l'endroit de tout ce qui concerne le mouvement littéraire catalan»⁶⁴. I cinquanta anys després d'haver-se publicat, Josep Maria Miquel i Vergés diu també que l'estudi forma part de les bibliografies bàsiques de la literatura catalana i en pondera l'esforç malgrat que n'assenyala també els defectes d'haver estat

⁶¹ SARDÀ, Joan. *Op. cit.*, p. 51.

⁶² BLANCO GARCÍA, Francisco. «La literatura catalana en el siglo XIX». *La literatura española en el siglo XIX. Parte tercera*. Madrid: Sáenz de Jubera, 1894, p. 17, nota 1.

⁶³ PASTRE, Louis. «Une conférence sur la langue catalane». *Revue catalane*, 63 (15/03/1912), p. 12-14.

⁶⁴ MARSAN, Eugène [ORION]. «Le carnet des lettres, des sciences et des arts. Jean Amade». *L'Action française : organe du nationalisme intégral*, 147 (27/05/1925), p. 4.

escrit des de la distància i de no haver diferenciat la literatura catalana de l'espanyola. Diu:

El seu pròleg, el qual consta en la bibliografia dels treballs que estudien el nostre moviment de reintegració, és, malgrat les falles inevitables en un estudi fet de lluny i conegut a través de la bibliografia, encertat en molts aspectes. [...] Savine, però, té falles verament de doldre: una d'elles és afirmar que la nostra literatura no té un caràcter completament distint de la castellana. Savine, l'afirmació del qual podia ésser justa en el moment de la grandiloqüència flouresca, no s'adona precisament de la gran virtut del poema que acaba de traduir: l'originalitat⁶⁵.

Figura controvertida, treballador incansable, escriptor i traductor prolífic, home excessiu. Lombard el qualificà com una «figure passionante et passionée», com un «esprit encyclopédique dont la vie [...] est toute illuminée d'ardeurs, de contradictions»⁶⁶. Certament, amb dos centenars de traduccions, tota la seva producció crítica, els estudis sobre les literatures provençal, catalana, castellana i portuguesa, nombrosos estudis històrics sobre Espanya i sobre altres temes ben diversos i, encara, amb la densa xarxa de relacions que es va dedicar a crear (la majoria bo i assegut al seu escriptori), es pot afirmar que Albert Savine fou un dels agents que amb més intensitat i amb més constància es dedicà a la transferència literària entre les cultures hipàniques i la francesa a cavall dels segles XIX i XX.

Bibliografia

ALAS, Leopoldo (Clarín). «España en Francia». Dins *Mezclilla*. Madrid: Fernando Fé, 1889, p. 321-323.

BENSOUSSAN, Mathilde. «Els camins d'Albert Savine, amic i traductor de Narcís Oller». *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XI (1985), p. 243-257.

BERJOAN, Nicolas. «L'idée latine du Félibrige : Enjeux, boires et déboires d'une politique étrangère régionaliste (1870-1890)». *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 42 (2011), p. 121-136.

BLANCO GARCÍA, Francisco. «La literatura catalana en el siglo XIX». *La literatura española en el siglo XIX. Parte tercera*. Madrid: Sáenz de Jubera, 1894.

Bloy, Léon. «Le dernier enfant d'Homère». *Le Chat noir*, 125 (31/05/1884), p. 289-290.

BOISSIN, Firmin. «L'Atlantide». *Polybiblion*, XL, Série 2, Tome 19 (1884), p. 515-517.

CAMPS, Núria. *La recepció de Verdaguer a França: traductors i traduccions*. Tesi doctoral (UVic-UCC), 2013, <http://hdl.handle.net/10854/2599> [Consulta: 04/12/2021].

CAMPS, Núria. «Albert Savine: traductor, editor i divulgador de Verdaguer al francès». Dins VERDAGUER, M. Àngels (ed.). *Traduir els clàssics, antics i moderns*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 223-240.

⁶⁵ MIQUEL i VERGÉS, Josep Maria. «Verdaguer, primer valor internacional». *La publicitat* (19/08/1934), p. 2.

⁶⁶ LOMBARD, Paul. *Op. cit.*, p. 1.

- CAMPS, Núria. «La littérature catalane en France: le cas de Jacint Verdaguer». Dins ARNOUX-FARNOUX, Lucile, Yves CHEVREL, Yves, HUMBERT-MOUGIN, Sylvie (dir.). *L'appel de l'étranger: traduire en langue française en 1886*. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais, 2015, p. 175-194.
- CATTINI, Giovanni C. «La recepció de l'Europa mediterrània en la França de final de segle XIX. L'Espanya de Valentí Almirall i la Itàlia de Francesco Saverio Merlino en els llibres de l'editorial parisenca d'Albert Savine». *Cercles: revista d'història cultural*, 9 (2006), p. 44-65.
- CHARLE, Cristophe. «Le champ de la production littéraire». Dins CHARTIER, Roger; MARTIN, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*, vol. 3. Paris: Fayard, 1990, p. 142.
- GUTIÉRREZ, Esteban. «Albert Savine y su obra». Dins Albert SAVINE. *Le naturalisme en Espagne. El naturalismo en España*. Ed. bilingüe, traducción, introducción, notas y apéndices de Esteban Gutiérrez Díaz-Bernardo. Vigo: Academia del Hispanismo, 2009.
- JORBA, Manuel. «Un article de León Bloy sobre L'Atlàntida de Jacint Verdaguer (*Le Chat noir*, 31 maig 1884)». *Anuari Verdaguer*, 24 (2016), p. 37-49.
- LAGET, Thierry. *Proust, prix Goncourt. Une émeute littéraire*. Paris: Gallimard, 2019.
- LEROY-BRUNEAU, Christine. *Albert Savine et l'Espagne*. Tesi Doctoral, Université Paris-Sorbonne, Paris IV, 1978.
- LOMBARD, Paul. «Autour de Drumont». *L'homme libre*, 5468 (13 de juliol 1931), p. 1-2.
- MARSAN, Eugène [ORION]. «Le carnet des lettres, des sciences et des arts. Jean Amade». *L'Action française : organe du nationalisme intégral*, 147 (27/05/1925), p. 4.
- MARSAN, Jules. «Paul Verlaine et son Médecin. Lettres inédites au Dr. Jullien». *Mercur de France*, 691, tome 181 (01/07/1925), p. 60-91
- MIQUEL i VERGÉS, Josep Maria. «Verdaguer, primer valor internacional». *La publicitat* (19/08/1934), p. 2.
- MOLLIER, Jean-Yves. *Une autre histoire de l'édition française*. Paris: La Fabrique, 2015.
- PASTRE, Louis. «Une conférence sur la langue catalane». *Revue catalane*, 63 (15/03/1912), p. 12-14.
- RUBIÓ i ORS, Joaquim. «Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas: ¿débese á la influencia de los modernos trovadores provenzales?». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 3, 1880, p. 141-238.
- SARDÀ, Joan. «Mr. Albert Savine». *La Il·lustració catalana*, 105 (29/02/1884), p. 51-54.
- STOCK, Pierre-Victor. *Mémoire d'un éditeur*. Paris: Stock, 1935.
- TORRENT i FÀBREGAS, Joan. «Projecció de L'Atlàntida més enllà dels Països Catalans». *Anuari Verdaguer*, 7 (1992), p. 205-219.
- TUBINO, Francisco María. *Historia del renacimiento literario contemporáneo de Cataluña, Baleares y Valencia*. [Edició facsimil en CD-ROM]. Maó: Punctum; Lleida: Aula Màrius Torres, 2005.

VÁZQUEZ BRAGADO, Alberto. «Ciencia cristiana frente a Ciencia Moderna en la España de la Segunda Mitad del Siglo XIX. Un estudio de la revista “La Ciencia Cristiana”». *Llull*, 71 (2010), p. 123-148.

WILFERT, Blaise. «Cosmopolis et l'Homme invisible». *Actes de la recherche en sciences sociales: Traductions: les échanges littéraires internationaux*, 144 (septembre 2002), p. 33-46.

YXART, Josep. «Albert Savine. *L'Atlantide*». *L'Avenç*, 25 (29/02/1884), p. 173-178.